

СЕРГІЙ ШУМИЛО

співголова «Товариства пам'яті князя Оскольда»,
директор «Міжнародного інституту афонської
спадщини в Україні», м.Київ

Перші дипломатичні та міжкультурні зносини з Візантією та початкова християнізація Київської Русі в IX ст.: 1155 років

До 1155-річчя походу князя Оскольда на Візантію та першого хрещення на Русі

Загальноприйнято вважати, що християнство на Русі веде свій початок від 988 року. Проте тоді християнство було остаточно утверджено на офіційному рівні як державну релігію. Саме ж поширення християнства на Русі, як про це свідчать вітчизняні та іноземні літописні джерела, почалося значно раніше, ще в 860-ті роки і тривало ціле століття¹.

Тож як відбувався процес християнізації Русі в IX-X століттях?

I. Похід Русі на Константинополь у 860 році

З вітчизняних та візантійських літописних джерел ми довідуємось, що 18 червня 860 року руський флот у кількості 200 кораблів атакував столицю Візантійської імперії – Константинополь. І хоча самого міста руси взяти так і не змогли, проте близько тижня протримали у неймовірному страхові беззахисних мешканців Царгороду. Про це повідомляє безпосередній свідок та учасник тих подій – святий патріарх Фотій². При цьому, як повідомляє «Повість врем'яних літ», від руйнування руськими язичниками місто було вря-

товане чудом: після молебню та покладання патріархом Фотієм Ризи Богородиці у море здійнялась буря і «безбожнихъ Руси корабли смяте»³. Никонівський літопис з цього приводу доповнює: «Взвратишася Осколдъ и Диръ отъ Царяграда въ мале дружине, и бистъ въ Киеве плач велий»⁴. Аналогічні свідчення зустрічаємо ми в Іоакимівському літописі. Є згадки про цю подію також в Густинському літописі та низці інших вітчизняних джерел. Серед них навіть Київський Синопис та Хроніка Феодосія Софоновича.

Згадані свідчення давньоруських літописів суттєво доповнюють свідчення про напад русів у 860 році на Царгород – як болгарського рукопису Хронографа Георгія Амартола, що повідомляє про похід Оскольда Київського на Константінополь, так і більше десятка візантійських хронік.

При цьому у грецьких джерелах походу Русі на Царгород у 860 р. та подіям, що мали місце після нього, приділено досить серйозну увагу.

Грецькі джерела майже одноголосно повідомляють, що, потерпівши поразку під стінами Царгороду і повернувшись додому, руські князі невдовзі прислали до візантійського імператора послів. В результаті проведених дипломатичних

переговорів між двома державами було укладено мирний договір, що пов'язав до того безвісню Русь та могутню Візантію узамі дружби та міждержавних відносин⁵. По суті відбулося дипломатичне визнання Русі на міжнародному рівні⁶. Окрім дипломатичних та торгівельно-економічних складових, мирний договір між обома державами містив і інший важливий пункт – про хрещення Русі. Про це ми дізнаємось як з вітчизняних, так і візантійських та західноєвропейських джерел.

При розгляді цієї теми важливу роль відіграє питання про місце локалізації Русі, що здійснила похід 860 року. Останнім часом він набув нової актуальності. При цьому, окрім суто наукового інтересу, тут подекуди простежується і політична кон'юнктура. Серед іншого, пов'язано це і з тим, що деякі сучасні політики зацікавлені в розробці нових обґрунтувань, що Київ і Середнє Подніпров'я буцімто не були центрообразуючим ядром давньоруської державності, що вони не стояли біля витоків Русі, але були, так би мовити, приєднані до неї в результаті пізнішого завоювання.

Академік П.П. Толочко, детально вивчивши подібні гіпотези, прийшов до висновку, що всі вони ґрунтуються на приватних припущеннях і не мають достатньої доказової бази, щоб сприймати їх як встановлений історичний факт⁷. Опіраючись на свідчення давньоруських літописів та археологічні знахідки, він переконаний, що «похід 860 р. однозначно організований Києвом»⁸.

Подібного погляду щодо місця локалізації початкової Русі дотримувались також Б.О. Рибаків,

Х. Ловмянський, В.В. Седов та багато інших. Зокрема, Седов звертає увагу на той факт, що слов'янські культурні нашарування, виявлені на Старокіївській горі, датуються VIII-IX ст. Знахідки цього періоду виявлені також на горах Дітинка, Киселівка (Замкова гора) та Щековиця, а також на Подолі. На думку вченого, все це підтверджує, що саме Київ був адміністративним центром первісного східнослов'янського державного утворення⁹.

З цими та іншими аргументами важко не погодитись. Звичайно, можна і необхідно шукати місце локалізації початкової Русі і поза Києвом. Але щоб беззастережно відкидати центральне значення Києва як у створенні Давньоруської держави, так і в організації походу 860 року, необхідні беззаперечні докази, які ґрунтувалися б не тільки на припущеннях, але, перш за все, на достовірних джерелах. Однак таких представлено поки що не було. Існуючі ж літописні свідчення однозначно похід русів на Царгород в IX ст. відносять до Києва і його князя Оскольда. І як би ми не намагалися пояснити наявність цих свідчень у давньоруських літописах, факт лишається фактом: жодних інших документів, що підтверджували б причетність до походу 860 р. якихось інших центрів Русі, окрім Києва, ми не маємо. Тож доводиться виходити з того, що нам повідомляє давньоруський літопис.

З іншого боку, необхідно визнати справедливою думку, що Київ навряд чи міг самостійно організувати в 860 р. похід на Царгород. Швидше за все, в такому поході брали участь різні племена

стародавньої Русі, об'єднані, згідно з арабськими джерелами, навколо трьох рівноправних центрів Русі: Куявії, Славії і Артанії¹⁰.

У цьому відношенні цікавими є дослідження проф. Г.В. Вернадського, який, віддаючи перевагу т.зв. «тмутараканській теорії», все ж вважав, що походи Азовсько-Чорноморської Русі на Царгород здійснювались за безпосередньої участі, а то й під верховенством Русі Київської. Як він писав: «У 860 р. Аскольд і Дір об'єднали сили з приазовськими русами для нападу на Константинополь»¹¹. «Цілком можливо, що в районі лагуни, яка існувала при впадінні Кінської у Дніпро, нижче сучасного міста Запоріжжя, експедиційні війська Руського каганату возз'єдналися із загонами Аскольда і Діра, що йшли з Києва. Об'єднана флотилія руських кораблів, імовірно, по тому пішла нижче по Кінській і нижньому Дніпру в Чорне море, а по ньому направились прямо на південь до Боспору»¹².

Подібної думки дотримувався і Д.І. Лловайський, який, відзначаючи, що похід 860 р. здійснювала «Дніпровська чи Полянська Русь»¹³, уточнює, що «морські походи Київських Русів здійснювались, звичайно, за допомоги їхніх приморських родичів»¹⁴.

Якщо визнати справедливою версію, що згаданий похід здійснювався об'єднанню армією різних слов'янських племен під проводом русів на чолі з київськими князями, то тоді автоматично відпадає і проблема з локалізацією його висхідного регіону. Питання, звідки саме виступив об'єднаний флот русів, втрачає свою принциповість. Адже якщо і не з Києва, а з Причорномор'я чи Приазов'я, це зовсім не означає, що він не міг готуватися і

керуватися з Києва. Інакше можна поставити під сумнів і літописні свідчення про причетність Києва до походів на греків за Олега, Ігоря, Святослава, Володимира чи Ярослава. Чи з Києва вирушали ці військові походи, чи з якихось інших опірних пунктів? Святослав взагалі довгий час свою військову ставку тримав у Дунайській Болгарії, однак це зовсім не означало, що Київ не був центром тієї Русі, що воювала тоді з Візантією.

З літописних джерел ми знаємо, що київські князі неодноразово «воювали страну Корсунську». У цьому регіоні Київська Русь здавна мала свої інтереси, власні колонії і бази, чим і пояснюється її військова і торгівельна активність в Криму, Причорномор'ї і Приазов'ї. Подібні опірні пункти Київська Русь могла мати тут і на початковій стадії свого розвитку в IX ст. Цю версію підтверджують і археологічні дані, які швидше свідчать про існування в причорноморсько-приазовському регіоні невеличких руських поселень-колоній, аніж про ще одну, окрему і самостійну могутню державу таврійських русів.

До речі, якщо виходити з описань патріарха Фотія, то цілком очевидно, що мова йде все ж таки не про сусідів візантійських володінь у Причорномор'ї і Криму, але про більш віддалений і маловідомий грекам народ. З усіх народів під такі описання підпадає лише Київська Русь часів свого становлення.

З іншого боку, якщо враховувати, що Київ у IX ст. міг мати свої колонії, бази і опірні пункти в Криму і Приазов'ї, то цілком можливо, що той же князь Оскольд міг приймати грецьких послів і єпископа (і, зокрема, свв. Кирила і Мефодія) і проводити Віче за участі бояр і дружини не лише

в Києві, але й в одній з руських колоній на Азовсько-Чорноморському узбережжі чи в Криму. І там же прийняти обряд хрещення, як пізніше це зробив і князь Володимир Київський, який хрестився не в стольному Києві, але в грецькому Херсонесі. У такому разі, якщо дана гіпотеза вірна, перекази про хрещення Оскольда цілком співпадають з Панонськими Життями Кирила і Мефодія, які також повідомляють про скликання Віче, здійснене на ньому чудо неспалимого Євангелія та хрещення після цього язичницького кагана і частини його підданих. Никонівський літопис однозначно це повідомлення відносить до князя Оскольда, виділивши цей розділ окремим підзаголовком під назвою «О князи Русьтем Осколде»¹⁵.

Таке трактування частково знімає питання про те, яка ж Русь хрестилась в IX столітті – Київська чи Азовсько-Чорноморська? Враховуючи існування в середині IX ст. тісних стосунків між Києвом і Азовсько-Чорноморськими колоніями Русі, ми цілком можемо припускати, що хрестились тоді представники обох частин Русі за безпосередньої участі князя Оскольда Київського. До речі, цим, якоюсь мірою, може пояснюватись і те, що в більш пізньому київському літописанні не відобразилось хрещення князя Оскольда. Відбувшись за межами Києва, воно могло залишитись непоміченим для основної маси киян, а тому, можливо, не чітко збереглося і в народній пам'яті.

Правдоподібність вищезгаданої версії частково підтверджують і знахідки київських скарбів.

Якщо похід русів дійсно потерпів поразку від несподіваної бурі на морі, то ні про які «щедри дари» з Константинополя тоді не могло бути й мови. Тому і в київських скарбах немає монет царгородського чекану цього часу. Однак в київських скарбах IX-X ст. достатньо візантійських монет херсонського чекану. Зокрема, найбільш ранні з них належать імператорам Михаїлу III та Василю Македонянину¹⁶.

Ці монети підтверджують факт укладання мирної угоди між русами і візантійцями та вручення русам «щедрих дарів». Те, що знайдені візантійські монети були херсонського чекану, аж ніяк не заперечує вищесказаного. Дари могли бути вручені русам і в Херсонесі, де цілком міг підписуватися і мирний договір між Руссю і Візантією. Так само отримувач у Херсонесі дари, укладав угоди і навіть приймав хрещення століттям пізніше київський князь Володимир.

До речі, саме на цей час (860-861 рр.) Життя Кирила і Мефодія відносять і перебування цих слов'янських просвітителів у Херсонесі у складі офіційного візантійського посольства. Згідно з Життями, саме тоді в Херсонесі св. Кирило (Костянтин Філософ) вперше познайомився з текстами, писаними «руськими письменами», і з людиною, котра навчила його руської мови. І саме тут ним була винайдена загальнослов'янська писемність¹⁷. Якщо ж представники посольської місії імператора вивчали у Херсонесі руську мову, то чи не означає це присутність тут же посольства і від руського князя? А, отже, цілком вірогідно,

що і переговори між руськими і візантійськими послами після подій 860 р. могли відбуватись саме в Херсонесі.

II. Християнізаційні впливи на Русі в IX ст. та заснування Руської митрополії за часів князя Оскольда

З візантійських джерел ми знаємо, що в IX ст. хрещення прийняли ті руси, які здійснили похід на Царгород. А «Повість врем'яних літ» та інші вітчизняні літописи керівництвом цим походом однозначно відносять до київського князя Оскольда. Найбільш детально ці події описані в Никонівському літописному зводі¹⁸.

Серед візантійських джерел про Хрещення Русі в IX ст. найбільш детальним є описання, укладене Костянтином Багрянородним. Із цього повідомлення випливає, що хрещення русичів тоді носило характер суто добровільного волевиявлення громадян, без загальнообов'язкового силування до зміни віри. Більше того, як повідомляє К. Багрянородний, руський князь рішення про прийняття християнської віри обирав не одноосібно, але радячись з боярами, дружиною і народом, скликавши спеціально для цього Віче¹⁹.

Подібні свідчення про перше Хрещення на Русі в IX ст. зустрічаються і у інших візантійських авторів, зокрема, у Кедріна, Скілиці, Зонари, Лева Граматика, Михаїла Гліки та інших. Крім того, подібні свідчення про похід русів на Царгород і прийняття християнства зустрічаємо ми також в низці вітчизняних джерел. Навіть такі пізні з них, як Густинський літопис, Мазуринський літописець, Хронограф західноруської редакції та інші зберегли пам'ять про цю подію. Зустрічаються згадки про це також у Степенній книзі та інших джерелах. А Київський Синопис навів вказує точний рік прийняття на Русі християнства: «хрестилася Русь року від Різдва Христового 863, в царство царя грецького Михаїла, патріархом [же] Константинопольським був Фотій»²⁰. Навіть Церковний Статут св. Князя Володимира відображає факт прийняття християнства на Русі за св. Патріарха Фотія. А Іоакимівський літопис взагалі Оскольда називає «блаженным», що дало В.М. Татищеву підстави стверджувати факт пошанування в минулому князя Оскольда як першого руського мученика за християнську віру.²¹

Кажучи про князя Оскольда, варто звернути увагу, що згідно з польськими середньовічними хроніками Я. Длугоша, М. Стрийковського та М. Міховського, а також Київським Синописом та іншими джерелами, Оскольд був не приїшлим варягом, а автохтонним полянським князем з місцевої династії князя Кия. Якщо це так, то

цим цілком пояснюється і те непорозуміння, що похід на Царгород Оскольд здійснив за два роки до появи Рюрика у Ладозі.²²

Що стосується прийняття Оскольдом християнства, то одним з додаткових підтверджень цього може слугувати і той факт, що після його вбивства язичником Олегом він не був підданий спаленню за язичницькою традицією, але похований («несоша на гору і погребеша»), як і личить за християнською традицією, а на місці його поховання був зведений храм на честь св. Миколая²³.

Київська традиція церковно-народних переказів про Оскольдову могилу і найдавнішу Микільську церкву на ній зберегла стійку пам'ять про похованого тут князя Оскольда як про християнина²⁴. Одним із проявів такої традиції і було спорудження на його могилі православної церкви.²⁵

Повертаючись до питання початкового поширення християнства на Русі, варто звернути увагу, що візантійські джерела повідомляють не лише про хрещення русичів та їхнього князя у IX ст., але й засвідчують про призначення на Русь у цей час окремого архієрея з Візантії. Зокрема, про це повідомляють як патріарх Фотій (858-867 та 878-886), так і імператор Костянтин Багрянородний (911-959). При цьому патр. Фотій пише, що хрещення Русі відбулося за його святительства, і, відповідно, - за часів імператора Михаїла III, а Костянтин Багрянородний приписує заслуги хрещення русів своєму дідові та співправителеві Михаїла – Василю I Македоняну та наступнику (і водночас противнику) св. Фотія – патріарху Ігнатію. У зв'язку із цим ще М. Карамзін припускав, що на Русь могли двічі посилати церковних ієрархів – за часів Фотія і за часів Ігнатія²⁶. Таке припущення є найбільш правдоподібним, оскільки після усунення св. Фотія з патріаршого престолу в 867 р. він був засланий до в'язниці, а чимало поставлених ним єпископів позбавлені церковних кафедр.²⁷ Заміна церковної ієрархії відбулася не лише у Візантії, але й в інших країнах візантійської співдружності, зокрема, й у нововерненій Болгарії, про що відомо з листа папи Адріана II до патріарха Ігнатія від 871 р.²⁸ Цілком імовірно, що за існуючої політичної ситуації у Візантії нового архієрея, що замінив Фотієвого ставленика, було послано патр. Ігнатієм і на Русь. Таким чином, як слушно зауважує акад. П. Толочко, розбіжності між двома джерелами, наклавшись одне на одне, «стосуються не суті явища, а лише його приурочення»²⁹.

З грецьких джерел відомо, що на Русі в IX ст. була заснована єпархія (митрополія)*. Вітчизняні

* Серед гіпотез щодо Київської митрополії IX ст. заслуговує уваги припущення, що знамените літописне висловлювання Олега відносно Києва як «матері городів руських» має пряме відношення саме до статусу Києва як митрополії часів князя Оскольда. Цю думку висловлював

ж джерела (Статут св. Володимира, як і пізніші - Густинський літопис, Київський Синопис, Степenna книга, «Палінодія» Захарії Копистенського та ін.) дають підстави вважати, що після хрещення русів першим Митрополитом Київським патріарх Фотій призначив св. митрополита Михаїла³⁰. Хоча в одному з пізніх грецьких рукописів, виявленому єпископом Порфірієм (Успенським) на Афоні, першим руським архієреєм названо невідомого з інших джерел єпископа Олексія³¹. Інші джерела називають також ім'я митрополита Леона, хоча Никонівський літопис уточнює, що його було послано на Русь вже після смерті

митр. Михаїла від «блаженного патріарха Фотія Константиноградського»³².

Оскільки, як ми могли переконатися вище, на Русь в IX ст. принаймні двічі посилали архієреїв, то немає нічого дивовижного в тому, що різні джерела називають різні імена перших руських ієрархів. Як би то не було, але саме з того часу Руська єпархія, задовго до офіційного Володимирова Хрещення Русі, займала за різними джерелами 60 або 61 місце в реєстрі православних кафедр Константинопольського патріархату³³.

Як підсумовує з цього приводу у своїй праці «Нариси з історії Руської Церкви» видатний церковний історик, останній обер-прокурор Святішого Синоду РПЦ та професор Свято-Сергіївського богословського інституту в Парижі Антон Карташев: «Неточно внесений до тексту Київського Літописного зводу 862-й рік, як рік начебто заснування руської держави, швидше виправдовується пам'яттю духовенства і перших руських християн про те, що у цьому році почала свою історію перша Руська єпископія, а не династія і не держава». Таку ж думку обстоював і інший видатний вчений, «батько вітчизняного слов'янознавства» академік В.Ламанський.

Зараз дуже складно уявити, що собою являло давньоруське християнство часів князя Оскольда. Б.О. Рибаків у своїх працях з давньоруського язичництва звертає увагу на наявність на початковій стадії процесу пристосування християнства

іще в кін. XIX - поч. XX ст. «патріарх вітчизняного слов'янознавства» акад. В.І. Ламанський, а в наш час архімандрит Макарій (Веретенніков), С.В. Цветков та інші. Той факт, що стольне місто і його ім'я чоловічого роду асоціюється у Олега з жіночим началом – матір'ю, серед численних дослідників викликає подиви не одне століття. Здавалося б, логічніше було допустити, що столичний Київ стане батьком руським містам. Відповідь на це питання можна отримати, якщо врахувати, що Русь була вже хрещена і, що Київ вже мав на цей час статус митрополії. Як відмічав іще акад. В.І. Ламанський, дослівний переклад древньо-грецького слова митрополія (μυτρόπολις) якраз і означає материнське місто: (μῆτηρ / мітер = мати) (πόλις / поліс = місто). Тому можна припустити, що автор «Повісті минулих літ» у уста Олега вклав існуючу і до нього традицію вважати Київ митрополією, тобто материнським містом і духовним центром країни. Більше того, не можна виключати, що ці слова спочатку могли належати не Олегу, а першому київському князеві-християнинові Оскольду, але в результаті редагування літописів з боку князівських цензорів в XII ст. (т.з. Мстиславівська редакція 1118 р.) події тих років з'явилися в дещо іншому світлі.

* (див. Карташев А.В. Очерки по истории Русской Церкви. Т. 1. URL: <http://magister.msk.ru/library/bible/history/kartsh02.htm>)

до стародавніх слов'янських традицій³⁴. Яскравим зразком цього може слугувати наявність зображень семарглів, грифонів та інших давньоруських міфологічних персонажів у церковній архітектурі Київської Русі. Це також можна простежити на обряді поховання померлих. Як відомо, у слов'ян язичників здавна померлих спалювали, однак у Подніпров'ї кінця IX ст., особливо у верхніх соціальних шарах, з'являються поховання з трупопокладанням³⁵. Протягом X ст. таких поховань на Русі стає все більше, допоки вони цілком не замінюють поховання з трупоспаленням.

Подібна корінна і, здавалося б, несподівана лямка одвічних поховальних традицій в IX-X ст. може пояснюватись тим, що давньоруська аристократична верства на чолі з князем Оскольдом почала віддавати перевагу саме християнським традиціям і обрядам, під впливом яких поховальні обряди почали замінюватись і в усьому давньоруському суспільстві. Навіть якщо самого навернення до християнства, як масового явища, в народі ще не відбулось. Звичайно, зміна традицій і обрядів відбувалась не одномітєво. Це був поступовий і довготривалий процес. Тому з переходом від язичницької традиції трупоспалення (кремації) до християнської традиції трупопокладання (інгумації), язичницькі ритуали ще довгий час продовжували суміщатись з новими обрядами навіть в межах одного поховання. З цієї причини в могильниках, облаштованих за обрядом інгумації, присутньо чимало язичницьких елементів³⁶.

Все це засвідчує складність і поступовість культурно-духовних трансформацій в давньоруському суспільстві, які, розпочавшись в IX ст., набували завершальної фази вже за часів князя Володимира Великого наприкінці X ст. Проте саме таким шляхом в процесі переходу від язичницького до християнського світогляду пройшли і всі інші європейські народи. Підтвердженням цього слугують археологічні матеріали з поховань в багатьох європейських країнах. Так, скажімо, в Моравії, де в IX ст. існувала вже досить розвинута церковна організація, навіть в християнських похованнях, розташованих у середині храму, винайдені язичницькі елементи – зброя, посуд тощо³⁷.

Звісно, навряд чи можна говорити про масову християнізацію на Русі за часів князя Оскольда, як це відбулося століттям пізніше за князя Володимира. Візантійські джерела дають підстави вважати, що християнство в IX ст. прийняли лише князь та частина руської еліти – деякі з бояр та дружинників. А Паннонські житія додають, що тоді християнство прийняли близько 200 сімей. Основна ж маса населення Київської Русі в IX ст. лишалась ще язичницькою. Більше того, оскільки християнство приймали, як правило, дружинники, які постійно брали участь у військових операціях, то з загибеллю на полях

брані багатьох з них поменшувалось і число послідовників християнства на Русі³⁸.

Цим, до певної міри, пояснюється той факт, що у другій половині IX ст. ще досить рідко зустрічаються поховання за обрядом інгумації, тоді як у першій половині X ст. вони набувають вже значно більшого поширення. Як вже було сказано, християнство після 860 р. приймали переважно дружинники, тобто молоді чоловіки, віком близько 20-30 років. Зрозуміло, що їх не ховали одразу після прийняття хрещення. Час їх старіння припадає якраз на початок X ст. І саме в цей час на території Середнього Подніпров'я все більше з'являється поховань за християнською традицією. Тож незначна кількість таких поховань в IX ст. зовсім не означає, що хрещення русів у 860-ті роки не вплинуло на новонавернених та їхні сім'ї. Навпаки, могильники першої половини X ст. підтверджують вплив Оскольдового хрещення на поступові зміни в традиціях і побуті певної частини давньоруського суспільства, що найкраще можна простежити на змінах в поховальних обрядах за матеріалами археологічних досліджень.

На жаль, археологічні матеріали поховальних пам'яток досі не використані дослідниками належним чином. Більше того, оскільки за усталеним стереотипом прийнято було вважати, що християнство на Русі почало поширюватись лише з кінця X ст., то і перші давньоруські християнські поховання автоматично прийнято було датувати не раніше цього часу. Проте значна частина таких поховань може мати більш давнє походження, якщо і не кінця IX ст., то принаймні першої половини X ст.

З іншого боку, варто також враховувати, що родичі померлих християн, лишаючись відданими предківській вірі, навряд чи ховали небіжчиків за неприйнятими для них новими обрядами. Швидше за все, в таких випадках померлих християн з волі родичів-язичників піддавали традиційному ритуальному спаленню. Нові християнські обряди і традиції виборювали право на існування в дуже непростій атмосфері, подекуди навіть нетерпимій та ворожій. Процес цей був повільним і поступовим. До того ж християнство за часів Оскольда мало можливість вільно розвиватись досить незначний час – всього близько 20-тироків. Для кардинальних світоглядних змін в суспільстві цього замало. За цей період не могли ще масово утвердитись ані новий світогляд, ані нові поховальні традиції. Після Олегового перевороту в 882 р. та винищення Оскольдових прибічників цей процес на тривалий час призупинився. Навряд чи Олег дозволив би ховати вбитих ним Оскольдових прибічників за ненависним йому християнським обрядом. Більше того, за його наказом могли бути знищені і неве-

личкі християнські кладовища, що, як правило, облаштувались навколо церков. Саме так нерідко вчиняла радянська влада в XX ст. з прицерковними кладовищами, зокрема й на Оскольдовій могилі. Тому це також могло вплинути на незначну кількість виявлених поховань IX століття, здійснених за традицією інгумації.

Для розуміння побуту і традицій перших київських християн IX-X ст. важливе значення мають археологічні матеріали, дослідження поховань, помешкань, господарських об'єктів тощо. Так, зокрема, у Києві були виявлені залишки домового християнського храму, що може свідчити про те, що перші київські християни, подібно до перших християн Римської імперії, збиралися для молитви не тільки в загальнодоступних і відкритих церквах, а й у приватних домових храмах і молебнях³⁹. Це відкриття дає підстави вважати, що в Києві в доволодимирові часи «до садибно-дворової забудови входили спеціальні церемоніальні зали, де проводилися культові обряди»⁴⁰. Крім того, у районі Оскольдової могили в XIX ст. були виявлені стародавні християнські печери⁴¹. Як зазначає акад. П. Толочко, «окремі дослідники кінця XIX ст. вважали за можливе датувати їх виникнення IX ст., що в світлі нових даних про київські підземелля видається цілком правдоподібним»⁴². Древнє походження мають також Варязькі печери, що сусідкують з більш пізніми Дальніми печерами Києво-Печерської лаври, які також датують IX-X ст.⁴³

Без вивчення процесу поступової християнізації давньоруського суспільства в IX-X ст. неможливо зрозуміти і процеси досить швидкої і успішної

християнізації Русі наприкінці X – початку XI ст. Цілком можна погодитись з думкою, що без Оскольдового хрещення у 860 році не відбулося б на Русі і Володимирового Хрещення у 988 році, адже саме прийняття хрещення князем Оскольдом приготувало ґрунт для початкового поширення християнства та подальшого хрещення княгині Ольги, а згодом і її онука князя Володимира Великого⁴⁴.

III. Оскольдова Русь і Чернігово-Сіверщина в IX ст.

Говорячи про суспільно-політичні та культурні процеси на Русі в IX-X ст., неможливо оминати розвиток Чернігово-Сіверщини у цей час.

Дореволюційні дослідники, вивчаючи історію Чернігівської єпархії, вважали, що перші насіння християнської проповіді до Чернігово-Сіверської землі були занесені саме за часів князя Оскольда Київського. Як відзначається у виданій 1911 року книзі з історії Чернігівської єпархії, «ще з часів перших князів київських Аскольда і Діра і особливо княгині Ольги сіверяни вже знали про Христа»⁴⁵. Аналогічні твердження про перші спроби навернення мешканців Чернігово-Сіверщини до християнства за часів правління князя Оскольда ми зустрічаємо і у сучасних церковних дослідників⁴⁶.

Чи є такі твердження справедливими? З літописних джерел до нас дійшло дуже мало звісток про історію Чернігово-Сіверщини в IX ст. Проте на основі археологічних досліджень є підстави вважати, що у IX ст. значна частина Чернігово-

Сіверщини вже входила до складу первісної Київської Русі, яка на той час являла собою свого роду федеративний союз південної групи східно-слов'янських князівств – полян, сіверян, древлян та інших⁴⁷. Археологічні дані у цей час засвідчують взаємне проникнення полян на землі сіверян і навпаки – сіверян на землі полян⁴⁸.

Партиарх Фотій повідомляє, що у цей час Руссю було підкорено чимало сусідніх народів. З вітчизняних літописних джерел ми також знаємо про війни Оскольда з сусідніми східнослов'янськими племенами (кривичами, полочанами, древлянами та уличами), а також з болгарами, хазарами, печенігами і навіть з Візантією. Проте у жодному джерелі не згадується про якісь конфлікти між полянським князем і сусідніми сіверянами. Більше того, «Повість врем'яних літ» засвідчує, що поляни і сіверяни здавна жили «в мирі» між собою. Усе це підтверджує існування союзних відносин між обома групами слов'яно-русів. Не випадково саме поляни і сіверяни тривалий час навіть в XII-XIII ст. складали домен «Руської землі», а літописці саме Київщину, Чернігівщину і Переяславщину називають властивим їм іменем «Русь» у вузькому розумінні цього слова.

Враховуючи давні тісні союзні відносини між полянами і сіверянами, останні, швидше за все, склали разом з полянами і частину війська князя Оскольда, яке в 860 р. взяло в облогу Константинополь, а згодом, на чолі з київським князем, прийняло християнство. Імовірно, що повернувшись до євангельського благовістя, сіверяни – дружинники з війська князя Оскольда, повертаючись додому, знайомили зі своєю новою вірою і своїх рідних та близьких. Якщо це так, то справедливо буде вважати, що і перше знайомство з християнством в Чернігово-Сіверщині почалося саме з подій 860 року, тобто 1150 років тому. Це цілком логічно, адже якщо християнство тоді прийняв володар держави (київський князь Оскольд), то його приклад неодмінно наслідували і його намісники, дружинники та представники на місцях⁴⁹.

Варто також зазначити, що розташування стародавнього Чернігова на березі річки Десна створювало сприятливі умови для розвитку у Сіверському краї торгівлі, а отже і для знайомства та залучення представників місцевого населення до надбань тогочасної світової цивілізації, і в першу чергу до християнства. Чернігів у цей час через Десну був тісно пов'язаний водним шляхом з Києвом, а отже і з торгівельним шляхом «Із Варяг у Греки». Вгору по Десні водні торгівельні шляхи досягали приток Волги, що відкривало прямий доступ до Великого Волзького шляху. Ще однією з найважливіших транспортних магістралей в даному регіоні було відгалуження Дніпровського водного шляху, що з'єднувало Любеч з Черніговом

по річках Муравля і Білоус⁵⁰. Цей водний шлях також поєднував мешканців Чернігово-Сіверщини з торгівельним шляхом «Із Варяг у Греки».

Вигідне торгівельно-економічне місцерозташування, активні торгівельні зносини сприяли культурному обміну з іншими народами, мандрівкам місцевих купців до Візантії та інших країн християнського та арабського світу. Згідно свідоцтв арабського автора Ібн-Хордадбеха, що відносяться до середини IX ст., руські купці (ар-Рус) привозили з найвіддаленіших окраїн слов'янської країни до Візантії, Хазарії та Арабського халіфату заячі та лисячі хутра, мечі тощо⁵¹. При цьому Ібн-Хордадбех повідомляє, що руські купці вважали себе християнами⁵². Таким чином ми бачимо, як розвиток торгівлі сприяв поширенню в IX-X ст. християнства на Русі. Вірогідно, що серед тих руських купців (ар-Рус), про яких згадує Ібн-Хордадбех як про християн, могли бути і сіверяни. Таким чином, проникнення християнства до Чернігово-Сіверщини в IX ст. могло відбуватись як через руських дружинників, котрі разом з київським князем Оскольдом брали в облогу Константинополь і згодом прийняли християнство, так і через руських купців, які приймали християнство під час мандрівок до християнських країн. Так само християнство приносилося до наших земель і через візантійських, вірменських та інших купців-християн. Окрім цього, з християнством місцевих мешканців могли знайомити і полонені християни, які неодмінно потрапляли у полон до руських дружинників під час військових експедицій до Візантії, Криму та інших країн⁵³.

Говорячи про Чернігово-Сіверський край, варто звернути увагу, що другим за значенням центром у ті часи був тут стародавній Любеч, що тісно поєднувався з Черніговом і Києвом водними торгівельними шляхами. Таким чином, деякі мешканці цього міста також могли частково zaznati християнізаційних впливів. З літописів відомо, що язичницькі армії Олега, просуваючись у 882 р. із Новгороду на столицю Оскольдової Русі – Київ, по дорозі захоплюють («взя») Смоленськ і Любеч, де Олег «посади мужі свої». Як слушно зауважує акад. П. Толочко, «із цього можна зробити висновок, що раніш ці центри керувались з Києва»⁵⁴.

Більш детальної інформації літописець не повідомляє. Проте археологічні матеріали Любецького городища IX ст. дають підстави припускати, що місто було тоді не просто захоплено, але піддане спаленню. Згорілі житла, залишки опаленої кераміки, покинуті у печях посуд тощо засвідчують несподіваність військового вторгнення. Маємо підстави припускати, що місто чинило відчайдушний опір загарбницьким арміям варяго-язичника Олега, за що і було піддане нищенню. Майже одразу після цього, наприкінці

IX ст. на згадищах Любецького городища роменської культури постає по суті нове поселення, яке відрізняється від попереднього не лише адміністрацією, але й культурою і побутом⁵⁵.

IV. Вбивство Оскольда та початок язичницької реакції

Літописні джерела повідомляють, що того ж 882 року Олег підступно вбиває київського князя Оскольда і заволодіває київським княжим престолом. За словами істориків, «стався, по суті, політичний переворот»⁵⁶, причиною якого могла бути християнізаційна політика князя Оскольда

та невдоволення нею з боку місцевої знаті⁵⁷. На цей фактор звертав увагу ще В.М. Татищев, а в наш час Б.О. Рибаків, П.П. Толочко, М.Ю. Брайчевський та інші історики⁵⁸. Таку думку підтверджують, зокрема, свідчення Іоакимівського літопису, який повідомляє про змову киян проти князя Оскольда⁵⁹.

Проф. А.В. Карташов вважав, що християнство на Русі після вбивства Оскольда змушене було перейти у підпілля, свого роду «катакомби», тим самим уподібнившись гнаній першохристиянській Церкві Римської імперії⁶⁰. Таку думку в наш час розділяли акад. Б.О. Рибаків та інші історики, котрі вважали, що після 882 р. на Русі почалась язичницька реакція, наслідком якої були зни-

щення язичниками всіх попередніх пам'яток християнської місії, а також гоніння і репресії проти київських християн⁶¹.

На жаль, «Повість врем'яних літ» та інші давньоруські літописи (або їхні редактори та переписувачі) не дають можливості побачити повноту картини тогочасних подій. Академіки Б.О. Рибаків, П.П. Толочко та інші звертають увагу на редагування літописних текстів у XII ст. (зокрема т.зв. «Мстиславова редакція 1118 року»)⁶². Є підстави говорити про те, що на догоду політико-династичним інтересам князів-Рюриковичів особливо суттєвого цензурування зазнали літописні статті про захоплення Києва Олегом, у зв'язку із чим дуже важко на основі лише цих повідомлень мати реалістичне уявлення про часи правління як князя Оскольда, так і про прихід Олега та початок у Києві нової династії Рюриковичів.⁶³

Зі стислих літописних повідомлень ми знаємо, що Чернігово-Сіверщиною Олег заволодів у 884 році, тобто лише через два роки після захоплення Києва та інших міст Київської Русі. «Повість врем'яних літ» повідомляє про це так: «Въ лето 6392 [884 г.]. Иде Олег на северяне, и победи северяны, и възложи на нь дань легку, и не дасть имъ козаромъ дани платити»⁶⁴. З цього повідомлення давньоруського літописця ми дізнаємось, що між Олегом та сіверянами точилася війна, але Олег переміг останніх. Цей факт підтверджується і археологічними даними. Зокрема, археологічні матеріали з давньоруського городища в урочищі Орешня на околиці сучасного Седнева

засвідчують, що воно було спалене наприкінці IX ст.⁶⁵ Досліджуючи залишки цього городища, В.П. Коваленко звертає увагу, що оборонні споруди, житла та господарські об'єкти на городищі та прилеглих до нього селищах були спалені під час тотального військового розгрому. На його думку, практично відразу по тому, наприкінці IX ст., на седнівських кручах було засновано нове городище, тепер вже як опорний пункт нової київської адміністрації⁶⁶.

Таким чином ми бачимо, що мешканці цього сіверянського городища, як і за два роки перед тим у Любечі, відчайдушно чинили опір військам узурпатора київського великокняжого престолу Олега, за що і поплатилися життям.

Але чому сіверяни відмовлялись коритись Олегові і радше готові були платити данину хазарам, аніж Києву? Відповідь, напевно, варто шукати, серед іншого, і в подіях 882 року. Це тим більш вірогідно, оскільки Олег не веде війну із сусіднім Хазарським каганатом за сіверян. Це війна між ним і безпосередньо сіверянами, тож посилення літописця на «хазарську данину» навряд чи дає відповіді на існуючі запитання⁶⁷.

Відсутність війни Олега з Хазарією за землі сіверян та радимичів, участь його варязької дружини у якості найманців у військових конфліктах з ворогами Хазарії – мусульманами на Каспії та Візантією, а також згадки Масуді про те, що наприкінці IX – початку X ст. «руси і слов'яни склали прислугу хазарського царя» та значну частину його армії, спонукали Л.М. Гумільова висунути

гіпотезу, що захоплення Києва Олегом та вбивство місцевого князя Оскольда було наслідком варяго-хазарської змови⁶⁸. На його переконання, варязький воевода Олег прибув з Новгороду у 882 р. до Києва на замовлення хазар, які найняли варягів для відновлення контролю за торгівельними шляхами у Середньому Подніпров'ї та війни з сусідами-мусульманами на Каспії. Така гіпотеза здається цілком правдоподібною, оскільки Хазарії справді заважало посилення в регіоні молоді Київської держави, що під проводом Оскольда позбулася хазарської залежності і після 860 р. увійшла в союз з Візантією. Війни Олега проти ворогів Хазарії на Каспії та похід на Константинополь також дають підстави говорити про можливість існування певних союзницьких відносин між Олегом і Хазарією. Таку версію частково підтверджують свідчення анонімного Кембриджського документу кінця XI – початку XII ст., згідно з яким Олег виступає як данник Хазарії, а його похід на Константинополь – як спланована акція хазарського кагана, в якій Олег начебто брав участь на стороні Хазарії⁶⁹. Слушним здається і припущення Л.М. Гумільова, що землі полян, сіверян і радимичів відійшли Олегові відповідно до досягнутих з хазарами домовленостей, у якості відкупу за надані ратні послуги. Цим, вірогідно, і пояснюється той факт, що Хазарія ніяк не реагує на захоплення Олегом земель сіверян і радимичів, тоді як без попередніх домовленостей це неодмінно мало б викликати війну з Хазарським каганатом⁷⁰.

Проте деякі історики під сумнів ставлять навіть саме існування залежності полян, сіверян і радимичів від Хазарії, а згадки про сплату данини вважають швидше відкупом або митною платнею за право торгувати та перевозити товари, забезпечуючи таким чином «для своїх купців торгівельні привілеї та безпеку на ринках Хазарії або на підконтрольних їй комунікаціях»⁷¹.

Як би там не було, але після падіння Києва у 882 р. сіверяни цілих два роки відмовлялись визнавати владу узурпатора-чужинця Олега, а Чернігів у цей час мав можливість окремо розвиватись як своєрідний центр Русі, де, вірогідно, могли вільно співіснувати разом з язичниками і християнами. І це, напевно, саме тому на початку X ст. в могильниках Чернігово-Сіверщини зустрічаються елементи християнського поховального обряду, що поступово переходять від язичницької традиції кремації до християнської традиції інгумації.

Попри недостатню кількість джерел щодо тогочасних подій, можемо достеменно стверджувати, що процес християнізації Русі був досить складним і довготривалим. І почався він не наприкінці X ст., а в другій половині IX, про що ми довідуємось з візантійських джерел. Не дивлячись на те, що у 882 р. його було штучно перервано, вже в середині X ст. за княгині Ольги справу князя Оскольда було поновлено, а в 988 р. довершено за князя Володимира Київського, який остаточно утвердив православну віру на Русі⁷². ■

Примітки

- 1 Шумило С.В. Князь Оскольд и христианизация Руси. – К.: Дух и литера, 2010.
- 2 Успенский Порфирий, еп. Четыре беседы Фотия, святейшего патриарха Константинопольского. – СПб., 1863; Порфирий (Успенский), архим. Драгоценная для России находка на Святой Горе Афонской // Церковная летопись. — 1861. — 11 ноября. – С. 688-700; Фонкич Б.Л. К вопросу о происхождении Иверского списка гомилий Фотия о нашествии россос на Константинополь // ВSI. 1981. Т. 42. Р. 154; Ловягин Е. Две беседы святейшего патриарха Константинопольского Фотия по случаю нашествия россос на Константинополь // Христианское чтение, издаваемое при Санкт-Петербургской духовной академии. – 1882. – Часть 2. – С. 414-419, 430-443; Byzantinorossica: Свод византийских свидетельств о Руси. Нарративные памятники. – М., 2009. – Т. 2. – С. 139-191; Кузенков В.П. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. Проблемы источникововедения. – М., 2000. – С. 3-173.
- 3 Успенский Порфирий, еп. Четыре беседы Фотия, святейшего патриарха Константинопольского. – СПб., 1863; Порфирий (Успенский), архим. Драгоценная для России находка на Святой Горе Афонской // Церковная летопись. — 1861. — 11 ноября. – С. 688-700; Фонкич Б.Л. К вопросу о происхождении Иверского списка гомилий Фотия о нашествии россос на Константинополь // ВSI. 1981. Т. 42. Р. 154; Ловягин Е. Две беседы святейшего патриарха Константинопольского Фотия по случаю нашествия россос на Константинополь // Христианское чтение, издаваемое при Санкт-Петербургской духовной академии. – 1882. – Часть 2. – С. 414-419, 430-443; Byzantinorossica: Свод византийских свидетельств о Руси. Нарративные памятники. – М., 2009. – Т. 2. – С. 139-191; Кузенков В.П. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. Проблемы источникововедения. – М., 2000. – С. 3-173.
- 4 Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – 1862. – Т. 9. – С. 9.
- 5 Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С. 14-22; Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. – М., 1980. – С. 59-60; Рыбаков Б.А. Предпосылки образования древнерусского государства. – М. 1958; Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963. – С. 163-165; Левченко М. Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1956. – С. 57-58; Полонська-Василенко Н. Князь Київський Оскольд і перше хрищення Руси. // Наша Культура. — Вінніпег, Канада. — 1952. — Ч. 8. – С. 25; Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси: Пер. с укр. – Киев, 1989. – С. 42-96; Брайчевский М.Ю. Выбране. К., 2009. – Т. 1-2; Брайчевский М.Ю. Неизвестное письмо патриарха Фотия киевскому кагану Осколду и митрополиту Михаилу Сирину // ВВ. – 1986. – Т. 47.
- 6 Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С. 14, 22; Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. – К., 1986. – С. 39; 50-51.
- 7 Толочко П.П. В поисках загадочного русского каганата // Київ і Русь. Выбрані твори. – К., 2008. – С. 29-39.
- 8 Толочко П.П. Там же. – С. 38-39.
- 9 Седов В.В. Славяне: Историко-археологическое исследование. – М., 2002. – С. 293.
- 10 Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 411-412; Цветков С.В. Поход россос на Константинополь в 860 г. и начало Руси. – СПб, 2010. – С. 20, 86-87; Иловайский Д.И. Начало Руси. – М., 2006. – С. 71, 332; Вернадский Г.В. Древняя Русь. – Гл VIII, пп. 4,8.
- 11 Вернадский Г.В. Древняя Русь. – Гл VIII, п. 8.
- 12 Там же. – Гл VIII, п. 4.
- 13 Иловайский Д.И. Указ. соч. – С. 332.
- 14 Там же. – С. 71.
- 15 Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – 1862. – Т. 9. – С. 9.
- 16 Толочко П.П. Київ і Русь. – К., 2008. – С. 38-39.
- 17 Пространное житие Кирилла. Цит. по: Родник Златоструйный. Памятники болгарской литературы IX-XVII вв. – М., 1990. – С. 116.
- 18 Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – 1862. – Т. 9. – С. 9.
- 19 Byzantinorossica: Свод византийских свидетельств о Руси. Нарративные памятники. – М., 2009. – Т. 2. – С. 192; Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. – С. 58.
- 20 Синописис Київський, або коротке зібрання з різних літописців про початок славенороського народу // Ізборник. Мереж. журнал. URL: <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm> (дата звернення 03.05.2009).
- 21 Татищев В.Н. История Российская. – М.-Л., 1962. – Т. 1. – С. 117.
- 22 Стрийковський М. Хроніка Польська, Литовська, Жмудська і всієї Руси. // Дзвін, 1990. – Ч. 1. – С. 111; Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб, 1908. – С. 322-333, 477; Бестужев-Рюмин К. О составе русских летописей до конца XIV в. – СПб., 1868. – С. 68; Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. – К., 2001. – С. 20; Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 46; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – С. 307; Тихомиров М.Н. Русское летописание. – М., 1979. – С. 55; Котляр Н.Ф. Указ. соч. – С. 52-54; Шумило С.В. Князь Оскольд и христианизация Руси. – К.: Дух и литера, 2010. – С. 33-35.
- 23 Булгаков Макарий, митр. История Русской Церкви. – М., 1994. – Кн. I. – С. 204-205.
- 24 Шумило С.В. Там же. – С. 77-85.
- 25 Берлинский М. О могиле Оскольдовой в Киеве // Улей. – 1811, № 5-9; Карташев А.В. Очерки по истории Русской Церкви. – М., 1993. – Т. 1. – С. 73; Толочко П.П. Аскольдова могила // Від Русі до України. Выбрані праці. – К., 1997. – С. 86-94; Шумило С.В. Князь Оскольд и христианизация Руси. – К., 2010. – С. 80-85; Шумило С.В. История Свято-Николаевской церкви на Аскольдовой могиле // Православие в Украине. Сетевой журн. 2010. URL: <http://orthodoxy.org.ua/ru/node/30665/print> (дата обращения: 04.03.2010).
- 26 Карамзин Н. История государства Российского. – СПб, 1830. – Т. 1. – С.1 38-139.
- 27 Кузенков П.В. Там само. – С. 128.
- 28 Литаврин Г.Г. Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. – М., 1988. – С. 54.
- 29 Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 263.
- 30 Густынская летопись // ПСРЛ. – СПб, 2003. – Т. 40. – С. 41, 29; ПСРЛ. – СПб., 1843. – Т. 1-2. – С. 239; ПСРЛ. – СПб., 1862. – Т. 9. – С. 63-64.
- 31 Отрывок из путешествия епископа Порфирия Успенского в Афонские монастыри и скиты в 1846 году. О св. Кирилле просветителе славян Моравских // Труды Киевской Духовной Академии. Киев, 1877. Т. 4.

- С. 89; Архим. Макарий (Веретенников). Предыстория русской иерархии // Богословский вестник МДА, №10, 2010. — С. 293-308; История иерархии Русской Православной Церкви. Коментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 года. — М.: «Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет», 2006. — С. 119.
- ³² ПСРЛ — Т. 9 (Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью). — СПб, 1862. — С. 64.
- ³³ ПСРЛ. — Пг., 1921. — Т. 24. — С. 233; Грюнберг П.Н., Кирпичев И.П. К вопросу о начале Российской иерархии и Русской Церкви (и о некоторых проблемах древнерусской церковной истории) // История иерархии Русской Православной Церкви. Коментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 г. — М., 2006. — С. 844; История иерархии Русской Православной Церкви. Коментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 года. — М.: «Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет», 2006. — С. 119; Карташев А.В. Там же. — С. 92; Толочко П. П. Київська Русь. — К., 1996. — С. 264; Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861-1996). — Львів, «Каменяр», 1996. — С. 43.
- ³⁴ Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М., 1981; Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М., 1988.
- ³⁵ Толочко П.П. Там само. — С. 280.
- ³⁶ Толочко П.П. Там само. — С. 280.
- ³⁷ Флоря Б.Н. Принятие христианства в Великой Моравии, Чехии и Польше // Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. — М.: Наука, 1988. — С. 132.
- ³⁸ Шумило С.В. Там само. — С. 104.
- ³⁹ Сагайдак М.А. Гражданская архитектура Киева домонгольского периода // Ант. Вісник археології, мистецтва, культурної антропології. — 2007-2008. — № 19-21. — С. 20-21;
- ⁴⁰ Сагайдак М.А. Там же. — С. 21;
- ⁴¹ Толочко П.П. Аскольдова могила // Від Русі до України. Вибрані праці. — К., 1997. — С. 86-94; Толочко П.П. Древний Киев. — К., 1976. — С. 136-137; Шумило С.В. История Свято-Николаевской церкви на Аскольдовой могиле // Православие в Украине. Сетевой журн. 2010. URL: <http://orthodoxy.org.ua/ru/node/30665/print> (дата обращения: 04.03.2010).
- ⁴² Толочко П.П. Аскольдова могила. — С. 88.
- ⁴³ Толочко П.П. Древний Киев. — К., 1976. — С. 134.
- ⁴⁴ Киевские епархиальные ведомости. — 1866, 16 января. — № 2. — С. 82-83; Тысячелетие христианства в России // Современная летопись. — 1866, 13 февраля. — № 5.
- ⁴⁵ Картины церковной жизни Черниговской Епархии из IX вековой ее истории. — К., 1911. — С. 4.
- ⁴⁶ Путря М., прот. Нариси історії Чернігівської єпархії // Православний вісник. — 1992, квітень. — № 4. — С. 41; Вакарік Антоній, митр. Тысячелетие Черниговской епархии // Пам'ять століть (додаток до журналу «Київська старовина»). — 1992. — № 1. — С. 4.
- ⁴⁷ Толочко П.П. Древний Киев. — К., 1976. — С. 24; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. — М., 1982. — С. 99; Браичевский М.Ю. Вибране. — К., 2009. — Т. 2. — С. 435-439.
- ⁴⁸ Толочко П.П. Київська Русь. — К., 1996. — С. 246.
- ⁴⁹ Булгаков Макарий, митр. История Русской Церкви. — М., 1994. — Кн. 1. — С. 204.
- ⁵⁰ Коваленко В.П., Шекун А.В. Летописный Листвен. К вопросу о локализации. // СА. — 1984. — Вып. 4. — С. 62-74; Шекун О.В. До вивчення стародавніх водних шляхів Чернігівської землі // Археологія Чернигова. Сетевой ресурс. URL: <http://www.archeology.narod.ru/BOOK/book8.htm> (дата обращения: 12.08.2010).
- ⁵¹ Ибн-Хордадбех. Книга путей и стран. — М., 1986. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Hordabeh/frametext8.htm> (дата обращения: 12.08.2010).
- ⁵² Ибн-Хордадбех. Книга путей и стран. — М., 1986. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Hordabeh/frametext8.htm> (дата обращения: 12.08.2010).
- ⁵³ Кузенков П.В. Там само. — С. 83-84.
- ⁵⁴ Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. — К., 2001. — С. 16.
- ⁵⁵ Казаков А.Л., Гребень П.Н. Роменские комплексы Любеча. По материалам исследований 1989 г. // Гомельщина: Археология, история, памятники. — Гомель, 1991. — С. 86; Казаков А.Л., Марченко В.Н. Юго-западная окраина Любечского посада IX-XIII вв. // Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.» — Чернигов, 1990. — С. 31-33, 37.
- ⁵⁶ Толочко П.П. Київська Русь. — К., 1996. — С. 48.
- ⁵⁷ Толочко П.П. Київська Русь. — К., 1996. — С. 48.
- ⁵⁸ Татищев В.М. История Российская. — М.-Л., 1962. — Т. 1. — С. 110-118; Толочко П.П. Київська Русь. — К., 1996. — С. 48; Браичевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. — К., 1989. — С. 91-92.
- ⁵⁹ Татищев В.М. Там же; Браичевский М.Ю. Там же.
- ⁶⁰ Карташев А.В. Там же. — С. 92-93.
- ⁶¹ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. — М., 1963. — С. 159-173; Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М., 1988. — С. 392; Толочко П.П. Київська Русь. — К., 1996. — С. 52; Браичевский М.Ю. Вибране. — К., 2009. — Т. 2. — С. 335, 719.
- ⁶² Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X-XIII ст. — К., 2005. — С. 106; Рыбаков Б.А. Там само. — С. 216; Шахматов А.А. Повесть временных лет. — Пг., 1916. — Т. 1. — С. 32-37.
- ⁶³ Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. — К., 2001. — С. 16-20.
- ⁶⁴ Повесть временных лет. — М.-Л., 1950. — Ч. 1. — С. 14.
- ⁶⁵ Коваленко В.П. Исследования летописного Сновска // АО 1982 г. — М., 1984. — С. 271-272; Коваленко В.П. Сновськ і «Сновська тисяча» // Містечко над Сновом. Збірник статей і матеріалів. — Ніжин, 2006. — С. 38; Мултанен В. Археологічні пам'ятки Седнева та його околиць // Містечко над Сновом. Збірник статей і матеріалів. — Ніжин, 2006. — С. 17-18.
- ⁶⁶ Коваленко В.П. Исследования летописного Сновска // АО 1982 г. — М., 1984. — С. 271-272; Коваленко В.П. Сновськ і «Сновська тисяча» // Містечко над Сновом. Збірник статей і матеріалів. — Ніжин, 2006. — С. 38; Мултанен В. Археологічні пам'ятки Седнева та його околиць // Містечко над Сновом. Збірник статей і матеріалів. — Ніжин, 2006. — С. 17-18.
- ⁶⁷ Рыбаков Б.А. К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси // СА. — 1953. — Т. 18. — С. 150; Рыбаков Б.А. Русь и Хазария // Аккад. Б. Грекову ко дню 70-летия. — М., 1952. — С. 88.
- ⁶⁸ Рыбаков Б.А. К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси // СА. — 1953. — Т. 18. — С. 150; Рыбаков Б.А. Русь и Хазария // Аккад. Б. Грекову ко дню 70-летия. — М., 1952. — С. 88.
- ⁶⁹ Славяне и их соседи. — М., 1993. — С. 33-34
- ⁷⁰ Гумилев Л.Н. Там само.
- ⁷¹ Котляр Н.Ф. Указ. соч. — С. 39; 65
- ⁷² Шумило С.В. Князь Осольд и христианизация Руси. — К.: Дух і літера, 2010 — С. 101-105.